

hanem azzal is, hogy lelkes és lelkesítő hatásával előkészítette Ferencz József életének egyik legszebb emlékét a budapesti unitárius egyház megalapítását és virágzóvátételét.

1860-tól 1928-ig 68 esztendő telt el. E rengeteg nagy idő egy ember munkás és munkabíró életében számos alkalmat kínált Ferencz Józsefnek s ő nem mulasztotta el azt, amivel egyházának jót tehetett. Tehát nemcsak a hosszú idő, hanem az állandó tevékenység és töprengés méltóvá tették minden unitárius hálás tiszteletére.

Örvendek, hogy én, aki 48 esztendő alatt nemcsak, mint tanítvány, hanem mint munkatárs is állandóan közelében és mellette lehettem, részt vehetek hódolatommal ezen az emlékűnnepen, melyet van szerencsém megnyitni.

II. Ferencz József hagyománya.

— Emlékbeszéd. —

Felolvasta: **Dr. Gál Kelemen** kollégiumi f. ü. gondnok.

Augusztus 9-én száz esztendeje lesz, hogy született az, akinek emlékezetét megünnepelni összegyűltünk. De nem ez az alkalmi ok volt elhatározó az emlékűnnepély megrendezésénél. Hanem az a nagyértékű és áldásos tevékenység, melyet Ferencz József egy hosszú élet éjt- napot egygyétevő, állandó és fáradhatatlan munkásságával! — szakadatlanul egyháza sorsáért aggódva — kifejtett s nemes példamutatásával nekünk mindnyájunknak áldott örökségül hagyott. Ferencz József 93 évre terjedő hosszú életéből a gyermek- és ifjúkor 20 esztendejét kivéve, a többi a köz áldozatos szolgálatára volt szentelve. Élete annyira szervesen kapcsolódik bele egyházunk utolsó háromnegyedszázados történelmébe, hogy sem életének történetét egyházunk történelme nélkül, sem egyháztörténelmünket az ő élete története nélkül megírni nem lehet. Ez pedig olyan nagy feladat, melynek megoldására egy emlékűnnepély keretei nem alkalmasak. Ez majd a történetíró feladata lesz. Kifáradhatatlanul éber figyelme, állandó gondja egyházunk politikai, vallásos és kulturális, szellemi és anyagi ügyeire egyaránt kiterjed s nincs egyházunk utolsó háromnegyedszázados történelmének egyetlen jelentősebb mozzanata sem, melynél mint bölcs vezető és irányító, mint kezdeményező és irányt mutató ne volna ott a munkások, az élen haladók között.

Nem akarom most ezt a nemesen megfutott és felemelő hatásokkal sugárzó szép életpályát sokirányú munkásságával megrajzolni. Csak egyetlen irányát szeretném hallgatóim lelke elé vetíteni; azt, amely hozzánk, az iskolához legközelebbi vonatkozásban van, azt, amelynek eredménye az unitárius lélek kiformalása, az unitárius öntudat felkeltése. Ferencz József lelki alkatát szeretném megrajzolni úgy, amint írásaiban, beszédjeiben és könyveiben megnyilatkozik. Ez a kép, ha sikerülni fog, azt is megmondja: hogy ki volt nekünk Ferencz József s milyen viszonyban áll Dávid Ferenchez. Ferencz József 1855 július 5-én érettségi vizsgálatot tett s pontosan két hónap múlva, szeptember 5-én már felszentelt pap volt. Amint e két adatból látszik, az egyházi közéletbe való belépése egészen rendkívüli körülmények között történt. Az osztrák abszolutizmus akkor szorongatta kollegiumunkat, melynek csak 4 tanára volt, hogy a tanárok számát 12-re emelje, mert ellenkező esetben elveszti nyilvánossági jogát. Ferencz József az egyháznak ezt az intézkedését Emlekeiben egyenesen „törvénytelennek“ mondja, melyet azonban igazol a *suprema lex reipublicae*: az egyház léte. Mint publikus preceptor működik ezután addig, míg Pap Mózes és Nagy Lajos külföldről hazajönek. 1857-ben pedig Buzogánnyal együtt külföldre mennek s Berlinben és Göttingenben folytatja tanulmányait, majd Párizson át Angliába s a Britt- és külföldi unitárius társulat évi közgyűlésén vannak jelen, mint első kapcsai annak az áldásos összeköttetésnek, amely akkor létesült s melynek szellemi és anyagi áldásait azóta a mai napig annyiszor élveztük. Külföldi tanulmányútjáról hazaérkezve megnyílik a tér az ő gazdag szellemi adottságai kifejtésére. Közéleti pályájának kezdete oly korba esik, melyben a magyarság nemzeti létében lelke mélyéig sérítve dacos lélekkel magára kényszerített némaságban várja egy jobb jövő hajnalhasadását. A magyarság magára erőltetett passzivitása után a viszonyok változtával egy olyan erőttől duzzadó, teremtő és alkotó munka korszaka következik, amely Ferencz Józsefet gazdag lelki alkata teljes virágjában, kibontakozó képességei teljes kifejlésében találja. A hosszú sötétség után 1867-ben bekövetkezett „a nagy magyar hajnalhasadás, mely után olyan fényesség lett az országban, hogy az egész világ szeme odabámult“. Ránk unitáriusokra nézve ez a „nagy magyar hajnalhasadás“ kettős jelentőségű: nemcsak nemzeti létünkben szabadultunk fel, hanem vallási öntudatunkban is. Amint a XVI. században a vallási

reformok emelték fel és nemesítették meg a politikai kormányzás szellemét, úgy most a reformkorszak és a XIX. század politikai reformeszméi Magyarországon is útat nyitottak az unitárius vallás szabadelvű eszméinek, melyeket a törvényhozás minden feltétel nélkül bevett vallásnak nyilvánított. Nemsokára papi-tanári állomása elfoglalása után enyhülni kezdett a politikai nyomás. A számban megszorodott s megifjodott tanári kar nagy reményekre ajzottan megalapítja a „Keresztény Magvetőt“, melynek bölcsőjénél egyik bábája, később egyik „támasza“ volt, néhány évig szerkesztője, mialatt az addig bizonytalan időközökben megjelenő folyóiratból negyedéves folyóiratot csinált s azóta egészen haláláig állandóan hű írója, munkatársa, barátja, olvasója és támogatója. A fiatal pap-tanárnak irodalmi munkássága és már kezdettől feltűnést keltő szószéki szolgálata, színvonalon álló műveltsége volt az oka annak, hogy a nagynevű költő püspök halála után 1876-ban püspöknek választották.

Ez a választás sok fájdalmat szerzett neki, mert elfordította tőle ellenjelöltje barátságát és ragaszkodását s tanártársai egy részének bizalmát és szeretetét. A mi szempontunkból azonban más változást is hozott. Az új állás gondjai és ezerféle teendői figyelmét a keresztény vallásos szabadelvűség terjesztésétől az egyház-kormányzás kérdései felé terelték s az a nagy reményekre jogosító irodalmi munka, melyet másfél évtizeden át kifejtett, most szükségképen meglassudott és más irányokba terelődött.

Az emberek lelki élete három irányban nyilvánul: az értelem, érzelem és akarat irányában. E három irányú működés összhangja, egymáshoz való aránya határozza meg a személyiség szellemi alkátát. Az értelem kiemelkedő túlsúlya adja a gondolkodó embert, az akaraté a cselekvő embert, az érzelem aránytalan helyfoglalása az elmélkedő, passzív tendenciájú rajongó tipust. Ferencz József lelki alkátát az értelem és akarat túlsúlya és kidomborodása határozza meg. Csodálatosan tiszta gondolatai beszédeiben és írásaiban, meg gondolt, bölcs ítéletei az egyház kormányzásában, akaratának érvényesítése az ellenkező véleményűekkel szemben is — tanuskodnak, hogy egész valóját az értelem és akarat uralta. Akarati élete az egyház-kormányzásban nyilvánul. Ezzel nem foglalkozom. Az elméleti ember, a gondolkodó, a teológus képét szeretném hallgatóim elé vetíteni.

Már első megjelent beszédjének címe: *Világosság és ho-*

mály (Keresztény Magvető, 1861.) igazolja ezt. Legnagyobb emberi erény: *megismerni* magunkat, *tisztában* lenni életelveinkkel s *szilárdan* megállani azok mellett; de ingadozni gondolkodásunkban a jellem gyengesége; kardoskodni valami mellett, mit ítélő tehetségünk nem helyesel, erkölcsi rosszaság. A felvilágosodás — a lélek egészsége. Sehol sincs annyira szükségünk a világosságra, mint épen a vallásnál. Az igaz vallásosságnak szükséges feltétele a világosság. Keressük ezt, „ha mindjárt kissé csiklandoztatja is szemünket a szokatlan fény“. „Világos értelem, tiszta hit és az ezekből kifejtett vallás legerősebb bizonyítéka emberi méltóságunk érzetének“. Ezek első beszédjének vezető gondolatai. A 26 éves fiatal embernek egész életreszóló programja, melytől hosszú életén át soha egy pillanatra el nem távozott, melyhez soha hűtlen nem lett. Két évvel később erős meggyőződéssel hirdeti, hogy a pünkösti történetben, az apostolok soknyelvű beszédében nincs semmi érthetetlen és kimagyarázhatatlan; mert — úgy mond —, „amíg valaminek értelmes magyarázatát adhatom, addig sohasem folyomodom a csodák kényelmes sátra alá, ügyvédül kérni fel magamnak a vak hitet.“

De néhány évvel később (A vallás alapelvei, Keresztény Magvető, 1869.) már gazdagodott, már több rétegűvé lett szellemi alkata, mert azt mondja: a vallás fundamentuma ugyan az értelem..., „de a pusztá értelmén soha vallás fel nem épülhet“, a száraz tudás ki nem elégít, mert a vallásnak nemcsak értelmünket kell foglalkoztatnia, hanem szívünket is ki kell elégítenie. Milyen kár, hogy ezt a lelke mélyén feltalált érceret bővebben ki nem aknázza! És milyen boldog, hogy 1868-ban a háromszázados tordai zsinaton (A hit és lelkiismeret szabadsága, Kolozsvár, 1868.) aggodalom nélkül szabadon hirdetheti a hit és lelkiismeret szabadságát, amelyért az unitárius gondolat első martirja börtönhalált halt. „Boldog Isten, mekkora változás!“ Ma nem vagyunk hitcikkhez kötve, mert nem az a fő, hogy az ember mit hiszen, hanem hogy mit cselekszik. És minő boldogság és megnyugvás tudni azt, hogy az unitárius gondolat „a világ szabadelvű közvéleményének szent palladiuma alatt“ van. Milyen boldogító hirdetni, hogy a „mívelt ember maga határoz élete, hite és meggyőződése felett“, mert „a vallás lelkét nem lehet hitcikkelyekkel és a szentatyák tételeivel megbéközni“. Aki azon töri fejét, hogy olyan hitformát találjon, melyen mindenki meg-

nyugodjék „az a természet ellen küzd, amely két fűszálat sem terem egymáshoz mindenben hasonlót“. És végül felteszi a kérdést: ha a hit és lelkiismeret minden iga és tekintély nyomása alól felszabadul, mi sors vár a mi vallásunkra? Ha addig alkotott hitcikkeinket a tökély netovábbjának tekintjük s a szabad vizsgálódás frissítő levegőjétől elzárjuk, akkor az idő előbb-utóbb régiséggyűjteményei közé teszi az unitárizmust is... Mert amely vallás megszűnt fejlődni, megszűnt élni is... De ha a korszellemmel együtt halad és képes az emberi szellem új igazságait felvenni, azokkal regenerálódni s így a hívek lelki üdvét szolgálni, akkor „az unitárizmusnak — s ki merem mondani, hogy leginkább annak — örökre biztosítva van jövője“. A jelen kor mindent reformáló szelleme nemcsak hogy nem támadja az unitárizmust, hanem ellenkezőleg a tudományos vizsgálás és kutatás mindenekben igazolja. Ezért hirdeti, hogy „az unitárizmusnak nagy jövője van“. A diadal órája közeledik. „Eszménk a mívelt emberiség eszméje, *vallásunk a fejlődő ész és a jövő vallása*“.

Az utolsó mondatot szószerint idéztem. Ebben a társaságban az a tudat van elterjedve, hogy „az unitárius vallás a jövő vallása“ profeciója Brassaitól származik. Ime Ferencz József 1868-ban hirdette ezt a Dávid Ferenc első püspökünk emlékezetére szentelt zsinaton, Brassai 15 esztendővel később egy Dávid Ferenc-Egyleti felolvasásában. Állapítsuk ezt meg a történelmi igazság kedvéért.

Ezzel a feltétel nélküli vallásos szabadelvűség szellemével felvértezve állott vitát az Egyházi reformegylet alakulásában Szász Domokossal. A gondolatot 1870-ben Kovács Albert vetette fel. A vallás iránt való közönyösség tapasztalása indította e lépésre. A közönyösség okát abban látják, hogy a vallás nem tartott lépést a tudomány haladásával s összeütközésbe került a józan okosság és szellem vívmányaival. Szász Domokos két okból nem helyesli a felvetett gondolatot: mert nem csináltak új konfessziót és felekezetiellen egyletet akarnak. Ferencz Józsefnek kapóra jött ez a kérdés. „Lejárt az az idő, mikor az emberek idvességüket konfesszióhoz kötötték. Az egyház vagy enged az új szellemáramlatnak s ezzel koronként megifjodik, vagy kínai fallal zárkózik el minden új eszmétől s ezzel örökös helytállásra kárhoztatja magát.“ Szász Domokosnak azzal a felfogásával szemben, hogy a hit kérdéseiről zsinaton kívül még gondolkozni sem lehet, mély meggyőződéssel hirdeti és

vitatja, hogy a hit és meggyőződés egyéni jog és nem egyház-hatósági, „amely épen ilyen kérdésekben nem ismer más hatóságot, mint saját lelkiismerete ítélő székét“. Országos törvényeket, egyházi közigazgatási és fegyelmi szabályokat képviselő útján lehet hozni, de hitcikkeket nem. „Én e téren — mondja Ferencz József — a képviseltetés elvét el nem ismerem“. Hogy mennyi adót fizessek, mikor álljak sorozás alá, hány éves koromban házasodhatom meg, ezt az állam nekem megszabhatja; valamint egyházam is követelhet tőlem egyházi adót, meghatározhatja a papválasztás módját, figyelemmel kísérheti erkölcsi életem nyilvánulásait; de hogy hány istent higgyek, miként imádkozzam, minő meggyőződéssel vegyem az úrvacsorát, azt nekem semminemű zsinat meg nem rendelheti.“

Hogy milyen lényegbevágóan mély elvi ellentét volt Szász Domokos és Ferencz József felfogása között, mutatja az, hogy Szász Domokos Ferencz Józsefet utópia lovagjának, néplázító demagógnak, Don Quixottenak nevezte. De ez Ferencz Józsefet nem érintette. Ment a maga útján s a konfesszióknak csak történelmi értékét ismerte el. „Engedély-leveleknek“ tartotta, melyek mellett ez vagy amaz egyház az államban létjogot nyert, melyekre a hivek lelki szükségeinek táplálására és kielégítésére nincs szükség. Az idő eljárt felettük. És a vitát azzal zárja be: „Az idő majd ítélni fog mindkettőnk felett.“

Ebben a vitában Ferencz József képviseli lelke mélyéig ható rendíthetetlen meggyőződéssel a Dávid Ferenc s ezzel az igazi protestantizmus álláspontját. Mert Szász Domokos felfogása, mely a Reformegyletbe való belépés *conditio sine qua non* jaként konfesszió zsinaton való elkészítését írja elé előfeltételül, a protestantizmusnak épen az alapevét, lelkét, a szabad vizsgálódás jogát támadja meg. Maga a jézusi parancs: legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes, indítja a protestantizmust a reformáció irányába. „Ne azon csodálkozzunk hát, hogy változunk, hanem inkább azon, hogy oly hosszú ideig kellett várnunk, midőn vallási meggyőződéséért az embert többé nem ítélik el; az *excommunicatio* elvesztette sújtó erejét s az emberek nem pirulnak el, hogy ma más a fogalmuk Istenről, Krisztusról, szentlélekről, mint 300 évvel ezelőtt.“ Higyje el Szász Domokos, „hogyha nem akarjuk is, mégis kölcsönösen reformáljuk egymást“. A ref. egyház szabadabb szelleme látatlanul is reformálja a kath. egyházat s mindkettőre nem csekély mértékben foly be az

unitárius egyház még szabadabb gondolkodásmódja“. S ha ezt Ferencz Józsefnek nem hinné el Szász Domokos szelleme, higgye el a Dunamelléki ref. egyház aranyszájú és asztéta-lelkű püspökének, Ravasz Lászlónak, aki felekezeti korláton felülemelkedve nyílt őszinteséggel vallja, hogy minden erdélyi magyar emberben, bármilyen felekezetű is, van valami az unitárizmusból.

Ez a megalkuvásnélküli szabadelvűség vezette abban a harcban, mely a Protestáns Irodalmi Társaság megalakulását megelőzte. Az ügy a szabadelvűség jegyében indult. De egyszerre megszólalt Debreczen, hogy az unitáriusok nem lehetnek tagjai. Megindult az egyházi lapokban a vitatkozás, kapacitálás pro és contra. Felszólalt maga Tisza miniszterelnök is, a Dunántuli ref. egyházkerület főgondnoka. „A protestántizmus szelleme nem ismeri a kizárólagosságot“, mondotta ő s a közgyűlés imponáló többsége elvetette az unitáriusokat kizáró indítványt. A protestantizmus elve meg volt mentve. Debreczen vert hadseregként vonúlt el a csatátérről. De nem hagyta annyiban a dolgot. Nyilatkozatot adott közre, amely szétszakadással fenyegette a küzdő árnyalatokat. 1888 dec. 18-ra összehívott alakuló közgyűlés zavarban volt, mert Masznyik az ág. ev. nevében is ellene nyilatkozott a debreceniek törekvésének. Ferencz József látva a helyzetet, bejelentette a társaságból való kilépését. A helyzet meg volt mentve. A közgyűlés — őszinteség és nyíltság nélkül — két úrnak kívánt szolgálni: a liberálizmusnak és orthodoxlának. Kifejezetten nem merte kizárni az unitáriusokat, tehát a protestantizmus elvi alapja sértetlen maradt. De Debreczen is elérte célját, mert az unitáriusok kimaradtak.

Ez a feltétlen vallási szabadelvűség volt az a bölcső, amelyben kátéja 1864-ben megszületett. Hogy ennek a káténak igazi helyét és jelentőségét az unitárius hitelvek történelmi kifejlődésében megértsük, kissé távolról kell kezdenünk fejtegetésünket. Dávid Ferenc börtönhalált halt azért, mert hirdette, hogy Jézus nem Isten és nem kell őt imádnunk és istentisztelettel illetnünk. A dézsi egyesség fejtés és jószágvesztés terhe alatt parancsolta ránk Krisztus imádását és vallásos könyveinkre nézve a cenzurát írta elé. Ettől kezdve összes kátéink és konfesszióink tartalmazzák a Krisztus-imádás tanát azal a figyelmeztetéssel, hogy aki pedig mindezeket nem hiszi és nem vallja, az nem tarthatja magát igazi unitáriusnak. Csak a XIX. század közepe fölé kezd derülni felettünk az ég. 1845-ben meg-

jelenik Krizának egy angolból fordított, helyesebben: dolgozott kis kátéja, melyben nyoma sincs a teológusok léleknélküli szörszálhasogatásainak, hanem ezzel a jézusi intellemmel kezdődik: engedjétek hozzám jöni a kisdedeket, mert ilyeneké a mennyeknek országa. De ez a káté kis gyermekek részére készült, mely a vallásos nevelésnek csak a legalsó, legegyszerűbb alapjait rakta le. S még 1854-ben is megjelent az egyház imprimaturjával Koncz Boldizsár kátéja, amely parancsolja, hogy a Krisztust istentisztelettel kell imádni.

1853-ban a főhatóság újra elrendelte a konfirmációi vallás-tanítást — ennek a káténak alapján. 10 év múlva 1864-ben, mint első önálló műve megjelenik Ferencz József kátéja. Ezt a kátét mindnyájan ismerjük, mindnyájan ebből nyertük unitárius öntudatunkat. Ez a káté korszakos fordulatot alkot az unitárius hitelvek történeti fejlődésében, olyan korszakot, hogy a század első felében merőben mást jelentett unitáriusnak lenni, mint a másodikban. A dolgot ott kezdték, — amint Emlékeiben írja — hogy a Krisztus személyéhez írt s a Magvető számára küldött imákat nem adták ki. Kátéjában pedig elkövette „azt a csendes és minden rázkódás nélküli reformot“, hogy a Krisztus imáadását egészen észrevétlenül kihagyta belőle. Maga megvallja 1912-ben a 12-ik kiadás alkalmával maga számára papírra vetett soraiban, hogy kátéjának két pontjára büszke: egyik a hiszekegy, amit a régivel szemben kihagyásokkal szövegezett s így megkönnyítette Pontius Pilatusnak kényelmetlen helyzetét, aki váltig csodálkozott, hogy hogy kerülhetett a kredóba. A másik: hogy kihagyta a Krisztus imáadását és segítségül hívását. Az elsőre azt jegyzi meg: Még most is csodálkozom érte, hogy hogy mertem én azt megtenni s hogy nem ütöttek rá ezért a kezemre. A másodikért azonban megkapta a megróvást Kovács Istvántól, aki azt mondta neki, hogy a Dávid Ferenc bűnébe esett s ép úgy elítélhetnék, mint őt. De hogy e „merészségeért“ valami félelem élt még a lelkében, mutatja az a felelet, melyet a szemrehányásra adott: Igaz, hogy nem vettem be Krisztus imáadását és segítségül hívását; de mutassa meg nekem, hogy hol van abban tanítva, hogy a Krisztust nem kell imádni. Ez a csendes és zajtalan reform a „kibúvó ajtók“ ama rendszere, melyet Jakab Elek Szent Ábrahámínál megállapított s melyet nem kifogá-

solhat senki, aki a mi vallásos eszméink és hitelveink fejlődését a történelmen keresztül nézi.

1912-ben mondja, hogy jobbat írni ma sem tudna. Pedig hallotta, hogy vannak papjaink között, akik elavúlnak tekintik s azon gondolkodnak, hogy egy jobbat kellene írni, amely inkább megfelel a mai felvilágosult és szabadabb gondolkodásmódnak. Ő e felfogással szemben állítja, hogy a jegyzetekben a legnehezebb kérdéseknek is olyan magyarázatot adott, hogy azokkal a mai ember is meg lehet elégedve, „ha nem akarja maga alól kirugni a kereszténység alapjait“. Mindenesetre tény az, hogy a Krisztus imádása és segítségül hívása, melyért Dávid Ferenc megszenvedett, ma észrevétlenül eltűnt hitrendszerünkől, nemcsak, hanem egyházunk szépen ráhelyezkedett Dávid Ferenc álláspontjára ebben a hittételben. Ezzel a 23-ik unitárius püspök igazságot szolgáltatott az első, az egyházalapító nagy szellemének. Ezt mívelte 1868-ban is Tordán tartott zsinati beszédjében. Az ő emlékezetének akart oszlopot állítani, midőn nevére egy alapítvány létesítését indítványozta s hosszú évek során gondos munkával és lelkes buzdításaival a mi anyagi erőnkhez mérten jelentékeny összeget gyűjtött, melyről kortársai (Buzogány, Jakab Elek) úgy voltak meggyőződve, hogy „az unitáriusoknak háromszázados tartozása“. Úgy és olyannak volt gondolva, mint a németországi Gusztáv Adolf-alap s hogy nem azzá lett, az nem a buzgóságon és a kegyelet hiányán, hanem hiveink anyagi helyzetén mulott. Az 1910. évi Emlékzsínaton a dévai várromok között Isten szabad ege alatt, hol hallani vélte a szavakat: old le a te sarúdat, mert a hely, melyen állasz, szent hely, boldogan ad hálát az Istennek, hogy Dávid Ferenc feltámasztásánál szólhatta az ő eszméit. S hogy ez eszmék vallóit és követőit „rokonszenvével, támogatásával, tiszteletével veszi körül a mívelt világ, az az új idők jele, egy soha el nem muló új életnek kezdete“. Mózesként a Nebo hegyén áll és köszöni Istennek, „hogy az ő segítségével népét az ígéret földére elvezetni sikerült“. Tudja magáról s igényli is részét abból a történelmi igazságszolgáltatásból, mely Dávid Ferenc nagy szellemét megdicsőítette, mert boldog annak tudatában, hogy „1868-ban Tordán ő gyűjtötte az első mécses ismeretlen sírján“. És öröme és boldogsága csaknem korlátlan, mikor a dévai várromok között a résztvevő más egyházak híveire és nagyszámú angol, amerikai tisztelettevőkre tekintve meg-

állapítja, hogy „végre sikerült elérnünk azt, hogy *nemcsak mi, hanem velünk együtt más egyházak is* igazságot szolgáltatottak az ő nagy szellemének“. Ferencz József annyira feltétlen híve a vallásos szabadelvűségnek, hogy nem a Dávid Ferenc által felismert s általunk elfogadott egyik vagy másik igazság előtt hódol, hanem Dávid Ferencnek „az igazságkeresésben meg nem alkuvó, fáradhatatlan szelleme“ előtt. Mert azokat „túlszárnyalhatja a jövő kor, mintahogy mi is nem egyet túlszárnyaltunk már azokból, amelyekhez Dávid Ferenc még szívósan ragaszkodott“. És végtelenül boldog, hogy Dávid Ferenc jóslata teljesült: az igazságot útjában semmi hatalom fel nem tartóztathatja.

Ferencz Józsefnek megadatott a sorstól, ami 22 elődje közül egyedül Enyedi Györgynek, hogy az egész mívelt világ nyilvánossága előtt nyíltan hirdethette az egyházalapító reformátor elveit, kinek hívei 300 esztendőn keresztül nem vallhatták nyíltan azt, amit szívökbe mélyen elzárva hittek.

Ferencz József, mikor Szász Domokossal szemben vitatta, hogy a hitvallás egyéni és nem egyházhatósági jog, akkor a protestantizmusnak legmélyebb és legalapvetőbb elvét vette védelmébe. A lelkiismereti szabadság, a vallási autonomia elvileg tisztán áll, minden kétségen felül, ma már senkitől kétségbe nem vonva: elvi jelentősége teljes, korlátlan és fogyatkozás nélküli. Azonban mindjárt kérdéssé válik ott és akkor, ahol az elv az élet valóságába és gyakorlatába lép. Miért? Mert az egyén szabadságának érvényesülésével egyenes arányban halad az egyház atomizálódása s vesznek el a vallásos együttérzés és közös törekvés és cselekvés lehetőségei. Ez azt jelenti, hogy a protestantizmus lényegéből szűkségképen foly a szétesés, a szektáskodás, a tömegeket mozgató közös gondolkodás, érzés és akarat hiánya s így legnagyobb értéke lesz okozója gyöngeségének. Ott áll előttünk példaképen a hitelvekben és egyházi fegyelemben erős kormányt tartó, minden engedékenységtől elzárkozó katolikus egyház. A Szász Domokos és Ferencz József vitakérdése a gyakorlatban ma sincs eldöntve. Az 1926. évi stockholmi kongresszus tiszteletben tartja az egyéni meggyőződés szabadságát, de szeretné életrehozni az egységet a sokféleségben. Két évvel később a lausanne-i kongresszus már az egységet hangsúlyozza s közös hiszekegyet fogalmaz. Az „unitarizmus az egyén vallása“ címen a lelkészegyesületben elhangzott fel-

olvasás nagy vitát indít meg, melyhez hozzászólanak pro és kontra papok és tanárok, sőt világiak is. És pedig többnyire a korlátok nélküli, feltétlen szabadelvűség szellemében. És akkor egy világi vezető ember (Bedő Albert) áll elé, mint annak idején Kovács István s kéri a püspököt, hogy vessen gátat e végeszakadatlan szenvedélyes vitatkozásnak, mely egyházunk törvényes alapját és létét fenyegeti. Ferencz József úgy járt, mint a Goethe bűvészinasa: a felidézett szellemeket nem tudta megfékezni. És aki a 70-es évek elején merészen hirdette az igazságkeresésben a meg nem alkuvás és vitatta, hogy a hitvallás egyéni és nem egyházhatósági jog, most azt feleli a budapesti eklézsia gondnokának, nyugodjék meg, mert a vitát állandóan figyeli és nem engedi meg, hogy zsinat nélkül papok egyéni felfogásuk szerint hitcikkeket reformálhassanak, ünnepeket eltörölhessenek.

Hol van ebben a nehéz kérdésben az igazság? A protestantizmusnak lényege, lelke a szabad vizsgálódás s az ebben gyökerező individuálizmus joga. Tehát küzdenie kell ezért; de egyben ennek túltengése ellen is; tehát egyszerre mellette és ellene. Mi nyit szabad utat ebből a súlyos dilemmából? Annak nemcsak megismerése, hanem megvallása és vállalása is, hogy minden individuálizmusnak a legnagyobb és legmélyebb felelősséggel kell párosulnia. Minden túlkapás és szélsőség ellen megvéd lelkiismeretünk, ha titokzatos mélyeit a keresztény unitárius reformáció eszméi, hit- és egyházfenntartó elődeink szelleme telíti és táplálja. Az unitárius individuálizmusnak alázatosan fejet kell hajtania „a közösségnek multunkban gyökerező és jövőnket is biztosító nagy és szent érdekei előtt”.¹

Ezt tanultuk Ferencz Józseftől, ez az ő nagy hagyománya számunkra, ezért nagy jóltevője Ő nemcsak ennek a kollégiumnak, hanem a ma élő egész unitárius vallásközönségnek.

Áldott legyen örökre emlékezete!

¹ Varga Béla: Unitarizmus és individuálizmus, Keresztény Magvető, 1932., 119.

III. Bezáró szavak.

Elmondotta : **Gálffy Zsigmond** kollegiumi igazgató.

Hét éve mult ez év február havának 22-én, hogy a nagy temetés lefolyt. A test elpihent, atomjai azóta összevegyültek az anyaföld porával, de a halhataltanság fényével és dicsőségével ragyogó lélek nem távozott el közülünk soha egy pillanatra sem. Itt volt mindig, itt van most is és itt lesz mindörökké, mint faji és egyháztársadalmi életünk bírása, a csüggedők bátorítója, a tétovázók irányítója, a rossz utakra tévedők intője. — Hét éve immár, hogy leáldozott egyházunk egéről egy nap, de visszasugárzó fénye, esthajnali ragyogása ott fog tündökölni égboltozatunkon időtlen-időkig, mert — a zsoltáriró szavaival szólva — az Ur áldássá tette őt örökké a mi számunkra.

Az isteni gondviselés azért ajándékozta meg Ferencz József püspököt 93 évre terjedő hosszú és szép földi élettel, mert nagy céljai voltak vele és általa; azért gyültünk össze a mai alkalommal mi is ünnepet szentelni szellemi és lelki jóltevőnk emlékének, hogy ezt az isteni célt szolgáljuk.

Mert mi lehetne más ez az isteni cél, mint az, hogy minden teremtett ember szívének egész melegségével, lelkének teljes erejével, szellemének megfeszített munkájával kövesse azok példáját, akik a *szereetet, békességet és igazságot* országának munkásai voltak; hogy folytassuk mi is azoknak a nagy elődöknek építő művét, akik az Isten országának utjait egyengették, kövezgették a mi és az egész emberiség számára.

Áldott emlékéü püspökünk e nemes munkások között az egyik első helyet foglalta el. Ezt az isteni célt szolgálta messze földön híres ékesszólásával, ezt munkálta szívének termékenyítő melegségével, ezért harcolt „értelmének kivételes erejével és tisztaságával“, ezért küzdött egyházunk erőteljes öntudatra ébresztésével és ennek a célnak szolgálatába állította ezt, a püspöksége korszakának delén épült új kollégiumot, amelynek szép palotája a templom mellett, azzal mintegy ölelkezve, beszédes szimboluma annak az igazságnak, hogy *hit, erkölcs és tudás* által válhatik az ifju igazi férfiuvá, Isten földi országának önzetlen munkásává.

S most, mikor a nagy szelemmel való társalgásunk véget ér, vigyük el magunkkal otthonunkba, barátaink és ismerőseink körébe,